

האמת הנעדרת: ר' יוסף חיים והקבלה בארץ ישראל

יונתן מאיר

כששאל תלמיד חכם אחד בסוף המאה התשע עשרה את ר' יוסף חיים, הוא 'הבן איש חי' (1834-1909): 'אם אזכה ואעלה לירושלים שעליה נאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים ושם החכמים שלומדים בחכמה זאת הם רבים, איך אדע מי הוא החכם המובהק שאסמוך עליו ואשב לפניו ללמוד ממנו חכמה זו?' ענה ואמר שעליו לבחון את המקובלים, ומורו יהא זה שיצליח למצוא את כל הרמיזות לכתבי האר"י בכתבי הרש"ש, ישווה בין שני קורפוסים אלו ויצליח לתרץ את הסתירות ביניהם. אם יצליח, הוסיף, אמור לו: 'על כן אתה רבי המלמדני חכמת האמת שגילה רבינו האר"י ז"ל אם דעתך נתיישרה בכל הדברים הנזכרים הנה מה טוב, אנכי שותה בצמא דברי רבינו האר"י ז"ל אשר תלמדני, ואם ח"ו דעתך מבולבל בהם למה תבלבל אותי, אמנם אפשר שתלמדני כלומד פרשה עם תרגום אונקלוס שאינו משים לב על עומק פסוקי התורה ופרטים הגנוזים בהם, ואני מקבל בכך. ככה תדבר עם המלמד שאתה הולך אצלו ללמוד בחכמה'.¹ סיפור מעניין זה מופיע בראש אחד מספרי הקבלה של ר' יוסף חיים שנדפסו בירושלים בשנת 1911. על פי מסורת אחת היה השואל ר' סלמאן אליהו מבגדאד (1879-1941) ואת מבוקשו מצא בר' חיים שאול דויד-הכהן (1858-1933), מחכמי אר"ץ, שעמד באותה עת בראש ישיבת המוקבלים והמכוונים רחובות הנגר בירושלים.²

¹ יוסף חיים, דעת ותבונה, ירושלים תרע"א, 'הקדמת המחבר'. ר' יוסף חיים חזר במספר מקומות על הצורך והחשיבות ללמוד קבלה מפי חכם ורב על פי מסורת נאמנה מפה לאוזן, עד שהמשיל את הלומד רק מספרים לסומא מבטן אמו שמכנסים אותו לבית המלך ומסבירים לו את מה שאמור היה לראות, הנ"ל, רב פעלים, ירושלים תרס"ג, ב, 'סוד ישרים', סימן יג, קל ע"א. ראו גם שם, ג, 'סוד ישרים', סימן א, א ע"א – ב ע"ב. דבריו כי על המקובל לדעת לישב את הסתירות בין האר"י לרש"ש קשורה לטענת ר' שלמה מולכו בספר שמן זית זך, ראו י' אביכ"י, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח, ג, עמ' 1064-1069.

² י"מ הלל, 'תולדות הגאון המקובל רבי סלמאן אליהו זיע"א', סלמאן אליהו, ספר כרם שלמה, ירושלים תשס"ב, א, עמ' 28-29. על דויד-הכהן, ראו י"ש [ישעיה שפירא], זקן המקובלים בירושלים: רבי שאול דויד הכהן, ההדו, ה (שבט תרצ"א), עמ' ו; מ"ד לניאדו, זקן המקובלים בירושלים, ההדו, ה (שבט תרצ"ג), עמ' ג; צ' מאשקאוויטש, ספר חיי הרש"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' צה-צח; ד' לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ: לתולדות חכמי ורבני אר"ץ (חלב), מהדורה שניה, התקין א' עטיה, ירושלים תש"ס, עמ' 8, יז-יח; י"מ הלל, 'תולדות הגאון המקובל רבי חיים שאול דויד-הכהן', חיים שאול דויד-הכהן, ספר פאת השד"ה, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' 9-59; M. Kalus, 'The Theurgy of Prayer in the Lurianic Kabbalah', Ph.D Dissertation,

סיפור זה ממחיש יפה את פריחתה של הקבלה בירושלים בראשית המאה העשרים, כמו גם את הזיקה שהיתה בין המקובלים באותן ישיבות לדמותו של הבן איש חי, גם אם מסופקת ביותר המסורת שהודבקה אליה. או במילים אחרות: יש במסורת שהודבקה לדברי ר' יוסף חיים ('ראש מקובלי בגדאד' כלשונו של גרשם שלום) ניסיון לתאר המשכיות רבת ענין בין מקובלי ירושלים לדרכם של האר"י והרש"ש שדמותו של הבן איש חי משמשת כמעין נקודת מעבר רבת משמעות. לדמותו של ר' יוסף חיים היה מקום מרכזי עבור מקובלים רבים שהגיעו לירושלים, לאו דווקא בשל שיטתו בקבלה אלא בשל הדרך בה שילב קבלה בהלכה ובמנהג ובשל הדרך בה גזר מספרות הסוד תיקונים פופולריים.

שנים אלו היו יוצאות דופן מבחינת עולם הקבלה ונדמה שזו הפעם הראשונה שירושלים הפכה למרכז קבלי של ממש. ישיבת בית אל הוותיקה המשיכה לפעול ובמקביל קמו מרכזי קבלה חדשים ועשרות מקובלים יחידים פעלו בירושלים. בין הישיבות החדשות, המבטאות מעין רנסנס בקבלה הירושלמית, יש למנות את ישיבת רחובות הנהר (נוסדה בשנת 1896), את ישיבת שער השמים (נוסדה בשנת 1906) ואת ישיבת עוז והדר בתוך ישיבת פורת יוסף (נוסדה בשנת 1923 בהשתדלות ר' יוסף חיים), שכולן נהו אחר דרך הרש"ש גם אם אימצו לתוכן שיטות אחרות וניסו לפתח דרכים חדשות בעולם הקבלה – בעיקר בכל מה שנוגע ליחס המורכב לספרות התיקונים ולקשר עם הציבור הרחב.

כבר בשלב מוקדם לא נותרה דרכו של הרש"ש בתחומי ישיבת בית אל ורבו ממשיכיו לאורך המאה התשע עשרה גם בבגדאד ובארם צובא; אך רק עם בואם של מקובלים מאותן ארצות לירושלים בסוף המאה התשע עשרה התחולל שינוי גדול, כמו גם פריחה יוצאת דופן, שהשפיע בסופו של דבר גם על מקובלים אשכנזים שחפצו לאמץ את תורת הרש"ש ולעסוק בכוונות.³ הדבר בא לידי ביטוי בין השאר בצמיחתם של חוגים חדשים, ביסוד ישיבות מסודרות ללימוד תורת הסוד בהם הכשירו מקובלים ולא רק החזיקו ותמכו במקובלים ותיקים וידועים, בהדפסה ראשונה של סידור הרש"ש מתוך כתב יד (גם אם באופן חלקי ועל פי הנוסח הקצר של הסידור שהיה בידי רבני אר"ץ), בהפצת ספרות תיקונים קבליים ובשילוב קבלת הרש"ש עם תורות חסידיות ותורות אקלקטיות אחרות.⁴ דרכו של הרש"ש הפכה

The Hebrew University of Jerusalem, 2002, pp. 127-129; ג' פוזילוב, גדולי רבני סוריה והלבנון, 'ירושלים תשנ"ה', עמ' 160-148; P. Giller, *Shalom Shar'abi and the Kabbalists of Beit El*, Oxford 2008, pp. 58-59, 88-89

³ לסקירה של ישיבות המקובלים בירושלים באותה תקופה, ראו י' מאיר, רחובות הנהר: קבלה ואקזוטיות בירושלים (תרנ"ו-תש"ח), ירושלים תשע"א.

⁴ על כמה מאותם מהלכים ראו J. Meir, *The Imagined Decline of Kabbalah: The Kabbalistic Yeshiva Sha'ar ha-Shamayim and Kabbalah in Jerusalem in the Beginning of the Twentieth Century*, B Huss, M. Pasi and K. von Stuckrad (eds.) *Kabbalah and Modernity*, Leiden & Boston 2010, pp. 195-220.

לנחלת כל אותם מקובלים, הם ראו בו את גלגול האר"י וכמי שחשף רובד נוסף בסוד, אימצו את תורתו בדרכים מגוונות והמשיכו לפתחה לכיוונים חדשים. סיפורו של ר' יוסף חיים והקבלה שונה לחלוטין. אין בידנו כתבים חזיוניים של ר' יוסף חיים ועל פניו לא נמצא חידוש גם בדרך הבנתו ופירושו את קבלת האר"י הרש"ש, עם זאת נראה כי לפעולו בדרכי הפצת ספרות הקבלה ובפופולריזציה שלה היתה השפעה לא מבוטלת על מקובלי ירושלים בראשית המאה העשרים. במובן זה הוסיף נדבך רב חשיבות על האר"י והרש"ש. הנתיב המיוחד שפילס בשדה הקבלה לא זכה עדיין למחקר ממצה ומלבד כמה ספרים הגיוגרפיים וסקירות היסטוריות ראשוניות, בהם נרמזו גם הפן הקבלי בפעילותו הברוכה, נותרה דרכו המיוחדת כמיסטיקן וכמקובל בערפל.⁵ זאת בניגוד לאספקטים אחרים, בהם המורשת ההלכתית, הדרשנית והספרותית של ר' יוסף חיים, כמו גם השפעתו על החברה החרדית הספרדית בארץ ישראל, שכבר זכו לכמה סקירות ומחקרים מספקים.⁶ בעל היובל, פרופ' משה חלמיש, הקדיש לר' יוסף חיים כמה דיונים במסגרת בירוריו על מקום הקבלה בתפילה, בהלכה ובמנהג, ולאחרונה הוסיף מאמר קצר המברר את זיקת ר' יוסף חיים לרש"ש ודן דרכו כפופולריזטור של ספרות התיקונים מבית מדרשו של הרש"ש.⁷ דבריו מהווים פתח למחקרים ההולכים ונרקמים בדבר מיפוי זרמי הקבלה

⁵ D. S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949, pp. 149-156; א' בן יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים תשכ"ה, עמ' קצ"ר; הנ"ל, הרב יוסף חיים מבגדאד: תולדות חייו ורשימת כתביו, אור יהודה תשמ"ד; י"מ הלל, ספר תהלות יוסף, ירושלים תשמ"ט; הנ"ל, בן איש חי: תולדותיו, קורותיו ומורשתו לדורות, ירושלים תשע"ב. על כמה מחקרים המתמקדים יותר בקבלה, ראו להלן הערות 7-9.

⁶ ראו בין השאר L. Jacobs, 'The Responsa of Rabbi Joseph Hayyim of Baghdad', A. A. Chiel (ed.), *Perspectives on Jews and Judaism: Essays in Honor of Wolfe Kelman*, New York 1978, pp. 189-214; י' אבישור, 'קווים ליצירה הספרותית עממית של שלושה רבנים בבליים במחצית הראשונה של המאה הי"ט', פעמים 59 (תשנ"ד), עמ' 105-123; ש' רגב, 'ספרות המוסר והדרוש של הרב יוסף חיים', יהדות בבל א' (תשנ"ו), עמ' 35-43; צ' זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות, תל אביב תשס"א, עמ' 40-61; ר' קדוש, סיפורי ר' יוסף חיים בהקשר יצירתו הדרשנית: היבטים פואטיים, אידאיים וחברתיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ה; הנ"ל, 'סיפורי רבי יוסף חיים: בחינה סוציאל-היסטורית', נתיב 19 (תשס"ו), עמ' 92-99; ש' מונדני, הרב יוסף חיים ומשנתו ההלכתית כפי שהיא משתקפת בספר בן איש חי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ה; נ' ליאון, 'הפוסק כתועמלן: הלכה ופופולריזם ביהדות המזרחית בת זמננו', עיונים בתקומת ישראל 20 (תש"ע), עמ' 337-359; ובקובץ: הרב יוסף חיים, פרקי מחקר ועיון, בעריכת צבי יהודה, אור יהודה תשנ"ט. על מגמת המחקר, ראו ח' פדיה, 'מזרח הוא מזרח', www.nrg.co.il (28.9.2005).

⁷ מ' חלמיש, 'יחסו של ר' יוסף חיים לרש"ש', מסורה ליוסף ו' (תשס"ט), עמ' 438-440; הנ"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס (על פי מפתח); הנ"ל, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו (על פי מפתח); הנ"ל, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה הט"ז: סקירה היסטורית ותרבותית, תל אביב תשס"א, עמ' 108, 117, 142.

בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, בירור הזיקות בין מזרח למערב ותיאור נפתולי תורת הרש"ש במרחבים שונים.

מגעיו של ר' יוסף חיים עם מקובלי ירושלים החלו כבר בשלב מוקדם. הוא עמד בקשר עם מקובלי ישיבת בית אל לאורך המאה התשע עשרה והושפע לא מעט מהמנהגים הקבליים שרווחו בה, בעיקר מדרכו של הרש"ש. בשנת 1869 ביקר בארץ ישראל ובהקשר זה יש בידינו עדויות על ביקורו בישיבת בית אל, על שהותו אצל חמקובל ר' אליהו מאני בחברון (שקירבו אל תורת הרש"ש עוד קודם לכן), על השתטחויות על קברי צדיקים (על פי מסורת אחת חיבר בנסיעה זו את הפיוט הנפלא 'ואמרתם כה לחי רבי שמעון בר יוחאי' שנדפס לראשונה בבגדאד 1875), על 'גילוי אליהו' ועל חוויה שעבר בהתשטחות על קבר 'בניהו בן יהוידע', שם 'נתווספו לו רזי דרזין תל תלים גדלי גדולים, קודש הלולים, ונעשה כמעין המתגבר'.⁸ כמה מקובלים מגדולי תלמידיו, לצד מקובלים אחרים מתלמידי ר' שמעון אגסי, הגיעו לירושלים בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים ותפסו מקום מרכזי בישיבות המקובלים (בהם המקובלים יעקב חיים סופר, יהודה פתייה, אפרים הכהן, סלמאן אליהו ובן ציון מרדכי חזן). עניינים אלו, כמו גם סקירה מקיפה של הקבלה בבגדאד וערוצי התפשטותה, דורשים עדיין ניתוח מחקרי ממצה.⁹

ר' יוסף חיים אינו מתואר בכתבי המקובלים כגלגול האר"י או הרש"ש ולרוב גם לא מוצג כחלק משרשרת מגלי הסוד שגילו טפח נוסף בספרות הזוהרית או בכתבי האר"י. עם זאת היתה השפעה מכרעת לדרך בה ניגש אל הסוד, לדרך בה שילב קבלה בהלכה ולדרך בה הציג ספרות זו. בסידור תיקונים מתוך כתבי האר"י וכתב היד של סידור הרש"ש הוסיף נדבך רב חשיבות לספרות הסוד ובשל נקודה זו הפכו ספריו, שבחלקם נדפסו לראשונה בארץ ישראל, לנפוצים בקרב מקובלי ירושלים. נצביע בהרחבה על מהלך זה הנעוץ בדינמיקה שהטמיע ר' יוסף חיים בדבר שילוב הסוד בחיים, כמו גם בדרך המורכבת בה שילב את קבלת הרש"ש בפרקטיקות שנועדו

⁸ ב"צ מרדכי חזן, 'קיצור תולדות הרב המחבר זלה"ה', בתוך ר' יוסף חיים, דעת ותבונה (לעיל הערה 1); י' משה, קץ הימין: תולדות חכמי ורבני בבל, ירושלים תשכ"ז, עמ' נה-סא; הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 132-156, 229-238, 256-261, 432-434.

⁹ לסקירה ראשונית הדורשת העמקה ודיון היסטורי מדויק יותר, ראו מ' גרוס, 'מקומו של הרב יוסף חיים בשושלת הקבלה הבגדאדית', בתוך ספרו ההגיוגרפי של א' בר אושר, הרי"ח טוב: רבן של כל בני הגולה גאון ישראל רבנו יוסף חיים זצוק"ל, ירושלים תשס"ט, עמ' 263-276; הנ"ל, דרכו הפרשנית של הרב יוסף חיים מבגדד בפירושי לאגדות ולתלמוד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע, עמ' 57-68, 197-270, 303-308. חומר רב שקוע בספרי הלל (לעיל הערה 5), שאף קיבץ במסגרת הוצאת ישיבת אהבת שלום את רוב ענייני הקבלה בכתבי ר' יוסף חיים: ספר אוצרות חיים, לקט אמרים ממשנת רבנו הבן איש חי, מכלול חכמת הקבלה, א-ב, ירושלים תש"ן. בשנת תשס"ט העביר אברהם אלקיים הרצאה על דמותו של רשב"י אצל ר' יוסף חיים ויש לקוות שתודפס בקרוב.

לציבור הרחב. תיאור זיקת מקובלי ירושלים אל ר' יוסף חיים הוא במובן זה גם הארת פרק רב ענין בתולדות הקבלה במחצית הראשונה של המאה העשרים.

על המצפצים בחכמת הקבלה

הדינמיקה בין גילוי להסתור, שהיתה נחלת רוב המקובלים, עומדת גם במרכז דרכו של ר' יוסף חיים.¹⁰ ודאי שבכך הושפע רבות מהחוגים האזוטריים שישבו בישיבת בית אל, עסקו בכתבי האר"י ובכוונות התפילה על פי סידור הרש"ש בכתב יד, והיו מובדלים לרוב במנהגיהם, בתפילתם ובדרך לימודם מהציבור הרחב. מכאן השתלשלה אצלו ההפדרה בין לימוד שטחי של ספרות הסוד, או ליתר דיוק בין קריאה ריטואלית שלה (בעיקר בספרות הזוהרית), לבין לימוד מעמיק של אותה ספרות (בעיקר כתבי האר"י); בין מנהגים ותיקונים הנועדים לציבור הרחב לבין תפילה עם כוונות הנועד ליחידים. באופן חריף ביטא עמדה זו שכתב:

כי באמת חכמה זו [חכמת הקבלה] אינה כסחורה של חנוונים שיד כל אדם ממשמשת בה, ואין בית המדרש של חכמה זו כשוק של מזונות שרגלי כל אדם נכנסים לתוכו, הלא תמצא מ"ש בגמרא על ר"ח ששנה לשני תלמידיו בשוק וכעס עליו רבי בנויפה שלושים יום, ופרשתי בסה"ק, כ"כ רתח עליה מפני ששנה להם סתרי תורה.¹¹

ברוח זו העלה על נס את אלו שאינם פורצים מעבר לגבול השגתם. הנה, כשכתב לו אחד שברצונו לכוון בתפילה (בעיקר על פי כוונות הרש"ש שבתקופה זו היו ברובן בכתב יד), ענה בתקיפות:

מבין רסי עיני המכתב שלך ניכר שדעתך וחשקך להתפלל בסידור כונות רבינו האר"י ז"ל או בסידור הרש"ש ז"ל שפרטיהם עצמו, ונראה שאתה חושב בדעתך כיון שאתה מתפלל בסידור כונות רבינו האר"י זיע"א נחשבת תפלתך כתפלת רבינו האר"י זצ"ל, וכיון שאתה מתפלל בסידור רבינו הרש"ש נעשית תפלתך כתפלת רבינו הרש"ש ז"ל, כי תאמר מה הפרש יש ביני לבינם מאחר שהכל מסודר לפני ואני רואה כל השמות והכנויים כתובים בספר לנגד עיני, ובאמת החושב כזאת הוא טועה גמור כי הוי ידוע

¹⁰ ראו על כך בין השאר E. R. Wolfson, *Luminal Darkness: Imaginal Gleanings from Zoharic Literature*, Oxford 2007, pp. 56-110; idem, *Luminal Darkness*, pp. 258-294; idem, *Language, Eros, Being: Kabbalistic Hermeneutics and Poetic Imagination*, New York 2005, pp. 111-141; 'ליבס, 'המשיח של הזוהר: לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי, ש' ראם (עורך), *הרעיון המשיחי בישראל*, ירושלים תש"ן, עמ' 138-151. לדוגמה קיצונית ויוצאת דופן שיש בה ביטול של דינמיקה זו ופרופוגנדה אקזוטרתית חריפה, ראו י' מאיר, 'לתולדות הקבלה באמריקה: ספריו הגנוזים של לוי יצחק קרקובסקי', קבלה כד (תשע"א), עמ' 171-208.

¹¹ ר' יוסף חיים, רב פעלים (לעיל הערה 1), ג, 'סוד ישרים', סימן א, א"ב.

דרכינו האר"י זלה"ה לא גילה טפח הכונות שצריך לכון בברכות התפלה כמצטרך אלא גילה וכיסה ארבעה טפחים כי יש פרטות ופרטי פרטות בזה. פוק חזי הפרטות שפרט רבינו הרש"ש בסידור שלו, ועוד יש פרטות עשר ידות על מ"ש בסידור הרש"ש ז"ל, וגם מה שכתוב יש הרחבת ביאור בכונות שצריך לכון בהם והמה בע"פ שלא נתפרשו בספר הכונות, ורבינו האר"י לא גילה אלא כפי מה שיכולין אנשי דורו והבאים אחריהם לסבול, כי ראה נתמעטו הלבבות ואין לב רחב לסבול ולהכיל בו כל הדברים שצריך לכון ולחשוב בהם על כן קצר בדברי הכונות כפי מה שאפשר לקצר.¹²

כך שיבח גם את אלו המקצרים בכונות, שאין צורך שכולם יכונו באופן מלא. ולא די היה לו בדברים אלו עד שהוסיף בלשון קשה דברים נגד 'המצפצפים בחכמת הקבלה' ועוסקים בכתבי יד של הרש"ש ללא הכנה ראויה:

ולא ישר בעיני דרך אותם האנשים המצפצפים בחכמת הקבלה והם נגשים לתפוש הסידור של רבינו הרש"ש ולכוין בו ע"י הסתכלות עיניהם בסידור, דהא ודאי טלית זו של הכונות נאה להשרידים אשר תורת הסוד אומנתם ואין להם עסק במילי דעלמא ויגעו בלימוד חכמה זו בעיון ולא בגרסא בלבד, וכל אדם צריך לבדוק עצמו ויכיר ערכו וינסה עצמו בכונות ארוכות, שנמצא על כל מלה עמוד אחד מלא, אם יוכל לסדר בעינים סגורות רביע של העמוד או חציו, ואם יראה עצמו שאפילו שני שיטות לא יוכל להשלים מלבו בעינים סגורות אא"כ יראנה בעיניו סדורה בספר שבידו, איך ידחוק עצמו וילבש טלית זו שאינו נאה לה.¹³

כאן גם העלה על נס את חשיבותו של רב ומדריך שממנו נמסרות הכונות פנים אל פנים ונלמדות על פי סדר ידוע. את דבריו סיים בציטוט אזהרות דומות מתוך מכתב ששלח אליו ר' אליהו סלימאן מאני עוד בשנת 1859.¹⁴ ציטוט זה ממכתב של מאני היה מקרי ונראה כי הוא זה אשר השפיע רבות על דרכו הקבלית של ר' יוסף חיים עוד בצעירותו. הוא חשף בפניו את תורת הרש"ש, עמד עמו בקשרי מכתבים ונפגש עמו שוב בחברון בימי מסעו של ר' יוסף חיים בארץ ישראל.¹⁵ מאני, שנודע כבעל מופת,

¹² שם, סימן יג, יב ע"א.

¹³ שם, יא ע"ב.

¹⁴ הדברים נעתקו גם בספר אחר של ר' יוסף חיים הכולל קטעים וכונות מסידור הרש"ש: סדר היום, בגדאד תר"ל, מג ע"ב – מד ע"א (נדפס בעילום שם). ראו גם אליהו סלימאן מאני, כסא אליהו, ירושלים תרכ"ה, פא ע"ב (נדפס בעילום שם). דברי הסתייגות מעין אלו שבים אצל רבים, למשל יעקב חיים סופר, כף החיים, ירושלים תשכ"ו, אורח חיים, סימן סא, אות כח, קא ע"א; מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אוזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' קלז-קלז; חלמיש, הקבלה בתפילה (לעיל הערה 7), עמ' 81, 99; גרוס, דרכו הפרשנית (לעיל הערה 9), עמ' 221-239.

¹⁵ על ההנהגות הקבליות בבית מדרשו ראו אליהו סלימאן מאני, קונטרס מנהגי ק"ק בית יעקב בחברון, מהדורת יעקב משה הלל, ירושלים תשנ"א. על הקשר בין השניים ראו אליהו מאני, שיח

תיקן בבית מדרשו הנהגות קבליות ברוח ישיבת בית אל הירושלמית והחזיק כמה כתבי יד של סידור הרש"ש. יש להניח כי העביר לר' יוסף חיים הרבה מהתפיסות בדבר האזוטריות של אותו סידור סתום וחתום.

הדינמיקה המודגשת שוב ושוב בכתבי אותם מקובלים בין גילוי להסתר שיקפה למעשה ניסיון לשמור על גבולותיה של הקבלה באליטה מצומצמת (שהתרכזה בעיקר בקרב ממשיכי מסורת הרש"ש), גם אם באותה שעה ממש עיצבו חלק מאותם מקובלים ספרות תיקונים ופרקטיקות לציבור הרחב ברוח אותה תורת סוד עלומה ונסתרת. ר' יוסף חיים היה מהמובילים של אותו מהלך בכך שליקט פרקטיקות שונות מתוך כתב היד של סידור הרש"ש, סידור שהיה בהכרח מיועד ליחידים, והפכן לחלק מהשיח של תיקונים ומנהגים המיועדים לכול.

בכל אותה ספרות שבה ועולה הדינמיקה בין גילוי התורה הנסתרת להסתייגות מעצם הפצתה ברבים. דינמיקה זו הפכה למרכז אצל מקובלים שבאו אחריו עד שנעשתה לשיח שגור בישיבות המקובלים בירושלים עד ליום הזה, שלצד חדשנות רעיונית קוראים לשמירת הגבולות, לצמצום לימוד הקבלה וממליצים על התפילה עם כוונות רק ליחידים.¹⁶

ספר תקון תפילה

ספרות התיקונים שגזר ר' יוסף חיים מכתבי האר"י ומסידור הרש"ש בכתב יד נדפסה על ידו מראשית שנות השבעים ואילך, לעיתים בעילום שמו, ונראה כי אי אפשר שלא לקשור את הדברים למסעו לארץ ישראל בשנת 1869, שם השתטח על קברי צדיקים, פגש מקובלים שונים ונחשף בוודאי גם לספרות קבלית בדפוס ובכתב יד. כתביו הקבליים המוקדמים של ר' יוסף חיים (ראש להם ספר אדרת אליהו שנדפס בליוורנו 1864) מתמקדים בעיקר בקורפוס הזוהרי ובקבלה לוריאנית ופרשנותה, וספרות התיקונים עדיין לא מובלטת בהם כשם שתורת הרש"ש נעדרת מהם.¹⁷ דוגמאות רבות

יצחק, ירושלים תרס"ב, ג ע"א – ד ע"א; מנשה מני, תולדות ר' אליהו מני, ירושלים תרצ"ו, עמ' 17-16; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ח, ב, עמ' 440-438; משה (לעיל הערה 8), עמ' לב-לג; הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 238-229.

¹⁶ דבר זה בא לידי ביטוי בפועלו של הרב יעקב משה הלל, ראש ישיבת אהבת שלום בירושלים, ראו על כך J. Meir, 'The Boundaries of the Kabbalah: R. Yaakov Moshe Hillel and the Kabbalah in Jerusalem', B. Huss (ed.) *Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival*, Beer Sheva 2011, pp. 163-180.

¹⁷ יוסף חיים, ספר אדרת אליהו, ליוורנו תרכ"ד. הרבה מהדרושים בספר זה מיוסדים על כתבי האר"י ויש בו גם עניינים רבים הקשורים לתורת הגלגול. קבלת האר"י מבצבצת גם בספרו השני: הנ"ל, ספר ברכת אבות, ליוורנו תרכ"ה (בו הביא גם מסורת קבלית בעל פה בשם הגר"א, נו ע"א-ע"ב). קודם לשני ספרים אלו הדפיס יחד עם אחיו באותו בית דפוס את ספרו הקבלי של אביו: ר' אליהו בן משה חיים, ספר מדרש אליהו, ליוורנו תרכ"ב. גם כאן מבוססים עיקרי הדברים על קבלת האר"י. יוחסו לו גם כמה ענייני קבלה משונים ביותר (ובהם שו"ת בין סבא נסתר

יש לספרות התיקונים הישנה־חדשה של ר' יוסף חיים בשנות השבעים ונתמקד בקונטרס קטן אחד בשם תקון תפלה. בקונטרס זה, שנדפס בעילום שמו בשנת 1870, ליקט ר' יוסף חיים כונות שחלקן עובדו על פי סידור הרש"ש ונועדו באופן מובהק לציבור הרחב. על שער הספרון נכתב שהוא מכיל:

תקונים ונוסחאות אמיתיות וסדרים ומנהגים העומדים ברומו של עולם מלוקטים ומקובצים מספר הכונות של רבינו הגדול האר"י זיע"א אשר קיבל מפי אליהו זכור לטוב ואת לרבות עוד מסידור רבינו הרש"ש זיע"א אשר כל דבריו בנויים על פי קבלה האמיתית של רבינו האר"י זיע"א דוקא.¹⁸

מההקדמה נראה שכוונתו היתה להפצה משמעותית של אותן כוונות, עד שקרא להעתיקן ולרשום אותן בשולי הסידורים:

יגל יעקב וישמח ישראל בהגלות נגלות אור יקרות הקבלה האמתית אשר קיבל צדיק יסוד עולם מורינו ורבינו האר"י זיע"א מפי אליהו זכור לטוב והגם כי לאו כל מוחא סביל דא ולא כל אדם זוכה לירד לעומקה ולהבין סתריה, אך ותהי נחמתינו כאשר נטעום מעט לפי ערכינו ממתקה ודובשה במנהגים טובים ויקרים הנמצאים בה אשר כולם בנויים על יסוד האמת וסוד עמוק וגם לרבות נסחאות אמתיים וסדרים נכונים בדברים העומדים ברומו של עולם, ועל כן לזכות את הרבים עשיתי קורבן של ברכה וקראתיו תיקון תפילה והוא מלוקט ומקובץ מספר הכונות של רבינו האר"י זיע"א ומסידור רבינו הרש"ש זיע"א והדברים הנאמרים פה בסתם המה מספר הכונות של רבינו זיע"א, והנה כי כן העיצה היעוצה על כל איש ישראל שירשום על הגיליון בסידור תפלה שלו כל ההנהגות והתיקונים הנמצאים פה כדי שתהיה לו מזכרת תמיד, וה' ברחמי לא ימנע טוב להולכים בתמים ויעזרנו על דבר כבוד שמו אכ"ר.¹⁹

ר' יוסף חיים הוסיף בקונטרס גם סדר של תיקון חצות וכן וידוי על פי הרש"ש, אשר הפכו בעיניו מרכזיים בחיים הדתיים ומחייבים את כל. בסוף הקונטרס, בדיון על אמירת 'ויהי נועם' במוצאי שבת, מתגלה טפח מרצונו העז להשריש מנהגים מעין אלו והדומים להם:

לתלמידיו) שנתגלו בצרור כתבי יד. ראו יוסף חיים, ספר עטרת תפארת עם פלאות רבות, חידודים ושאלות בקבלה ובאגדה, בעריכת בן ציון מוצפי, ירושלים תשמ"א, עמ' 15-119. על ספר בקבלה שנשא בכתב יד, בשם כתר מלכות, ראו הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 405-409, 520-521.

¹⁸ יוסף חיים, ספר תקון תפילה, כבל תר"ל. ראו גם הודעה על הדפסת החיבור בהדובר ("א תשרי תרל"א); הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 403-405, 542.

¹⁹ שם, 'הקדמה'.

והנה בעתה בזמן זה אשר נתפשטו מנהגי רבינו זיע"א בכל העולם ורוב המנהגים אשר היו נוהגים בה קודם ע"פ הפשט הנה בעתה נשתנו גם אצל המון העם וכולם נהגו ע"פ קבלת רבינו האר"י זיע"א, הא ודאי שגם מנהג זה צריך לעשותו ע"פ האר"י זיע"א ובכל בתי כנסיות צריך לנהוג כן שכן הוא האמת, ויאמרו ויהי נועם בכל מ"ש [מוצאי שבת] ואפי' שחל בשבוע שהוא יו"ט [יום טוב].²⁰

ר' בן ציון מרדכי חזן, שעוד נשוב לדמותו בהמשך, הפליג וכתב על התיקונים שיסד ר' יוסף חיים בקונטרסיו השונים ש'רובם ככולם מקיימים אותם בעירנו בבל ע"א בחשק עצום ובאהבה רבה ושמחה גדולה'.²¹ גם אם תיאור זה מגמתי למדי ברור שמקובלי ירושלים אימצו מנהגים אלו והדומים להם בחפץ רב, וכפי שעוד נראה, אף הוסיפו עליהם משלהם באותה הרוח. נמצא שההזנה היתה הדדית: ר' יוסף חיים ביסס חלק ניכר מדבריו על כתבי הרש"ש ועל מנהגי ישיבת בית אל, ומקובלי ירושלים בראשית המאה העשרים אימצו את הדרך בה ר' יוסף חיים פישט את הכוונות והרכיבו אותן לתוך מציאות חדשה.

נוסח בקשה וגילוי דעת

נזכיר בהקשר זה תפילה אחת שחיבר ר' יוסף חיים, או ליתר דיוק בקשה. בספר בן איש חי, שנדפס בירושלים בשנת 1898, מופיע נוסח בקשה בלשון ארמית זוהרית שרוח הקבלה חופפת עליה; בקשה שיש לומר בכל יום לפני תפילת שחרית ונפתחת במילים: 'רבון עלמא יהא רעוא קמן למיהב לן חילא לאתערא ביקרך'.²² הבקשה נדפסה גם על דף נפרד כך שניתן יהא להחזיקה בתוך הסידור, דבר המצביע על כך שכבר בסמוך להופעת התפילה היה ניסיון להפוך את אמירתה לעניין של קבע.²³ בספר עוד יוסף חי, שנדפס מעט אחריו, מוצאים אנו 'נוסח מודעה וגילוי דעת' שגם היא כוונה לאותה מטרה. כך נאמר שם: 'יזהר כל אדם לומר בכל יום הן בחול הן בשבת ויו"ט קודם פרשת העקדה מודעה זו, ויש בה צורך גדול בנסתר'. לשון

²⁰ שם, לט ע"ב. על הוספה זו במוצאי שבת ראו חלמיש, הנהגות קבליות בשבת (לעיל הערה 7), עמ' 464-468. עוד על התפשטות הקבלה בבגדאד והשפעתה על סדרי תפילה מצוי בדברי דוד סלימאן ששון, מסע בבל, בצירוף עניינים לתולדות הקהלה היהודית בבגדאד, בעריכת מ' בניהו, ירושלים תשט"ו, עמ' קצה. הרחיב על כך, מזווית אפולוגטית הנעוצה בפסיקת הלכה היום ולפולמוסים בתוך העולם החרדי הספרדי. יעקב משה הלל, ספר גבורת האר"י: אסופת תשובות ומאמרים בענין קביעת ההלכה במחלוקת בין הפוסקים והמקובלים, ירושלים תשע"א, עמ' 13-14; הנ"ל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 182-192, 383-384.

²¹ חזן (לעיל הערה 8), עמ' ה.

²² יוסף חיים, ספר בן איש חי, ירושלים תרנ"ח, פרשת מקץ, סימן יב, כב ע"ב – כג ע"א.

²³ יוסף חיים, נוסח בקשה (עמוד אחד), בגדאד תרנ"ח, הספרייה הלאומית בירושלים, 97L205. ראו גם בן יעקב, יוסף חיים (לעיל הערה 5), עמ' סז, קז-קי; חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה (לעיל הערה 7), עמ' 117; הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 382 (ושם צילום העמוד).

המודעה שגם היא שזורה בביטויים קבליים, ופותחת במילים: 'הנה אנכי מאמין באמונה שלמה וגמורה כי ה' אלהינו הוא עלת כל העלות, דעבד עשר ספירות [...] ואל אורו הגדול המתלבש בעשר ספירות דאצילות. אנחנו מעלים כונת התפלה והברכות וההודאות ולמוד התורה הקדושה' וכו', כאילו לפנינו עיקרי אמונה קבליים שיש לחזור עליהם בכל יום גם כאשר לא לומדים קבלה כלל.²⁴ שתי התפילות צורפו יחד, משנת 1912 ואילך, והופצו בעמוד נפרד. עמוד זה זכה למספר רב של הדפסות לא רק בבגדאד אלא גם בירושלים ואף שולב בתוך ספרי תפילה, דבר המראה שלא נועדו רק ליודעי ח"ן ולמקובלים.²⁵

הדרישה לומר תפילות אלו בכל יום מקבילה לדרישה לערוך תיקונים מיוחדים ומשקפת את הרצון העז ליצור זיקה הדוקה יותר בין אורחות החיים לספרות הקבלה, דבר הבא לידי שלם בספרות ההלכתית שחיבר ר' יוסף חיים שלקבלה מקום מרכזי בה. אין להתפלא אם כן כי ר' יעקב חיים סופר מבגדאד (1870-1939), ממקובלי ישיבת רחובות הנהר שעסק בהרחבה בשילוב בין קבלה להלכה בספרו רב הכרכים כף החיים, ראה את עצמו כממשיך את דרכו של הבן איש חי.²⁶ בקונטרס החלומות שלו כתב ר' יעקב חיים סופר חיזיון או חלום בו נתן לו ר' יוסף חיים מעין 'הסכמה' לספרו בעליונים ומינה אותו אחר מותו כממלא מקומו.²⁷ העיסוק האינטנסיבי בשילובים בין הקורפורסים השונים הניב בהכרח חיות חדשה לספרות ההלכה, כמו גם לסדרי התפילה, וניכר שדרך זו שבה למרכז עולמם של מקובלים רבים גם היום הפועלים לקראת השלמת מפעלים דומים. אין ספק כי ר' יוסף חיים פרץ דרך חדשה בזיקה בין מנהג, הלכה וקבלה, ורבים ממקובלי ירושלים ראו את עצמם כצועדים בדרך דומה.

²⁴ יוסף חיים, ספר עוד יוסף חי, ירושלים תר"ע, 'קונטרס חוט המשולש', כד ע"ב; הני"ל, מודעה וגילוי לדעת לומר אותה בכל יום (עמוד אחד), בגדאד תרע"ב, הספרייה הלאומית בירושלים, 97L205, אוסף גרשם שלום.

²⁵ יוסף חיים, מודעה וגילוי דעת לומר אותה בכל יום (יא עמודים), בגדאד תרע"ב; הני"ל, נוסח מודעה וגילוי דעת, ירושלים [תרע"ב]. נראה כי אחד המפיצים המרכזיים של הבקשה משנת 1912 ואילך היה בן ציון מרדכי חזן, ראו את דבריו המפורשים במכתב אל דוד סלמאן ששון שנדפס לראשונה בתוך נ' ויזר, חזן, נעים זמירות ישראל: תולדות חייו ופועלו של הרה"ג בן ציון מרדכי חזן, ירושלים תשע"ב, עמ' 390. העמוד צורף בין השאר לספרים: תקון חצות וסליחות עפ"י כוונת האר"י, ירושלים תרע"ג; יחזקאל עזרא יהושע הלוי, פתחי תשובה, ירושלים תרפ"ו. ראו עליו בין השאר בספרים ההגיגרפים ג"מ גילקוב, ספר האיר המזרח, ירושלים תשס"ז, עמ' סט-צט; אברהם אליעזר סופר, תולדות כף החיים, ירושלים תש"ע.

²⁷ יצחק שלום סופר, 'פתיחה', בתוך יעקב חיים סופר, ישמח ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 6-7. 'קונטרס החלומות' של סופר לא נדפס ונשאר גנוז בכתב יד. על חלומות אחרים ובהם אחד בו נגלה לו האר"י, ראו סופר (לעיל הערה 26), עמ' 11, 44, 50, 48-49; ג' גילקוב, 'לדמותו של [...] רבי יעקב חיים סופר', אור תורה, שנה 28, חוברת ט (תשנ"ו), עמ' תרפ-תרפא. ז'אנר זה של חיזיונות וחלומות היה נפוץ בקרב מקובלים רבים מבני בגדאד ואני מקדיש לו מחקר מיוחד. על 'השבעת חלום' של ר' יוסף חיים, ראו הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 118.

הבעש"ט השני: ביקורת על הפצת הסוד

היו שלעגו לר' יוסף חיים בשל רצונו לקרב את הקבלה אל הציבור. כך למשל המלומד יעקב אוברמייר, מי שהורה בשנות השבעים של המאה התשע עשרה בבית הספר של כ"ח, שימש כמורה לצרפתית בבית הנסיך הפרסי הגולה עבאס מירזא בבגדאד, ולימים כתב היסטוריה מעניינת של יהודי בגדאד הכוללת גם את זכרונותיו.²⁸ אוברמייר תיאר את החיים הדתיים בבגדאד ואת סדריה החברתיים בסדרת כתבות ארוכה בעיתון המגיד בשנת 1876. בתוך דברי הביקורת שהטיח כלפי הקהילה תיאר על דרך הלעג ובהרחבה מרובה גם את דמותו של ר' יוסף חיים. לא די שר' יוסף חיים נראה בעיניו 'בקצת מעשיר' כאחד הרבנים הפולאניים, משום שציווה על העם להתנהג על פי הקבלה ומרבה בתעניות ובכוונות, אלא שלפלא היה בעיניו שיש עוד אדם המעמיד את היהדות על בסיס ספרות הקבלה.²⁹ בתארו את ר' יוסף חיים הוסיף וכתב: 'הפרישות וההתקדשות החצוני (ווערקהייליגקייט) גרמו לח' יוסף חיים לקנות בו לבבות קצת בוערים בעם והם מעריצים אותו כעין עריצת יהודי פולין את רביהם שלהם וכבר נשמע עליו מפייהם ספורי נפלאות. והלואי כי עמי הארץ לא ישימהו בעש"ט שני'.³⁰ השוואה זו לר' ישראל בעל שם טוב נעוצה לא רק בדימיון בין ספרות התיקונים הקבלית לספרות ההנהגות החסידית (ספרות שהיתה נפוצה לאורך כל המאה התשע עשרה וחלקים ממנה הגיעו גם לבגדאד), אלא בדימיון שמצא בין השבחים המוספרים על הבעש"ט ושאר הצדיקים לבין ההערצה הגדולה לה נוחל ר' יוסף חיים מבלי ששימש באופן רשמי כרב המקום.³¹ אוברמייר המשיך ותיאר בלעג, ברוח ההשכלה במזרח אירופה, גם את ספרי ר' יוסף חיים וראש להם את אלו הנוגעים לספרות הקבלה והתיקונים. הוא ניסה להציג את ר' יוסף חיים כמי שאינו ממלא את תפקידו של תלמיד חכם ואינו מלמד גפ"ת, ובכך דימה להתקפתו ממד דתי, שכמעט נעלם בתיאורו המאוחר את המאורע בספרו הגרמני.³² שהגיע לידו ספר תקון תפלה, שכלל גם כוונות על פי הרש"ש, כתב: 'חי נפשי לא אבין אי[ה] האיש

²⁸ J. Obermeyer, *Modernes Judentum im Morgen-und Abendland*, Wien 1907 על מפעליו בחקר היהדות ראו I. Markon, 'Jacob Obermeyer', *Central Verein-Zeitung* 2 (13 January 1938), p. 8. יחסו של ר' יוסף חיים לכ"ח היה מורכב, ראו בין השאר ש' רגב, 'היחס להשכלה בקרב הרבנים בבבל: ר' יוסף חיים ור' שמעון אגסי', י' אבישור וצ' יהודה (עורכים), מחקרים בקורות יהודי בבל ובתרבותם, אור יהודה תשס"ב, עמ' 97-118; צ' יהודה, 'יהודי בבל ושנוי תרבותי בפעולתה החינוכית של כ"ח', יהדות בבל א' (תשס"ו), עמ' 45-49; י' הראל, בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בקהילות בגדאד, ירושלים תשס"ז, עמ' 315-317.

²⁹ י' אבערמיינער, 'בגדאד', המגיד, שנה עשרים (תרל"ו), עמ' 58.

³⁰ שם, עמ' 85.

³¹ בהקשר זה מעניינים דברי אברהם יעקב ברור שערך השוואה שונה מתוך כוונה חיובית בהרבה: 'הבבלים מעריצים את שמו [של ר' יוסף חיים] כיהודי ליטא את שם הגאון מוילנה', הנ"ל, אבק דרכים, א, תל אביב תש"ד, עמ' 156-157. בהמשך תיאר גם את ר' אליהו מאני כבעל מופתים.

³² אבערמיינער (לעיל הערה 29), עמ' 77; הנ"ל (לעיל הערה 28), עמ' 43-46.

אשר בהוצאת מלה אחת מפיהו, אשר בלאו הכי צריך לכוון אל פירושה כאשר מוזכר בספרים, יוכל לכוון ג"כ כל כך כוונות?'. עיקר דבריו התמקדו בחיוב הרבים לעסוק בכוונות שנועדו ליחידים, עד שעמד ושאל: 'מה יאמרו המקובלים הראשונים אשר כל עניניהם ה' בהסתר ובצנעה אם יראו דברים כאלו אשר ברומם של עולם נתונים כהיום בפיות כל עמי הארץ, והנה ידענו כי גם הרש"ש ז"ל לא תיקן הדברים לאומרם אלא בקהל איזה חסידים צנועים בעיר ירושלים'.³³ המסווה של ביקורת יראת באה לידי ביטוי גם בטענתו כי ר' יוסף חיים מזלזל בגדולי פייטני העבר כר' שלמה אבן גבירול ור' יהודה הלוי, שהטיל בכתביהם דופי וחדש תפילות ופיוטים להחליפם, עד שהשווה בין המקובל לגיגור.³⁴ ברור שהמחבר הלועג לא חפץ ביקורת של הקבלה אלא בהתמעטות התפשטותה והעלמותה, אך בדבריו יש ללמדנו דבר על ההצלחה להשריש ספרות זו בציבור הרחב, כמו גם על הדרך בה נתפס ר' יוסף חיים בעיני רבים מבני זמנו.

תגובת רבני בגדאד לסדרת מאמריו של אוברמייר היתה חריפה. הם יצאו להגן על כבודו של הבן איש חי, החרימו את הכותב בפומבי, סגרו בפניו את בית הכנסת והתריעו מפניו בעיתונות העברית היומית. לשונם החריפה של רבני בגדאד, שקיבלו תמיכה גם מכמה רבנים בירושלים, היתה נעוצה גם בעובדה שראו בדברים מחלוקת על הקבלה בכלל. כך כתבו בין השאר: 'עמדנו מרעידים ומשתוממים על הדברים הרעים האלו וחיל ורעדה אחזתנו בראותינו את קדושת עטרת תפארת הרב הצדיק הנז' [ר' יוסף חיים] נתונה למרמס תחת כפות איש בלי שם [אוברמייר], כסיל ובער, להתגולל ולהתעולל עליו עלילות ברשע על לא חמס בכפו, כי אם על אשר הוא מתנהג בדרך הקודש, בדרך אשר הלכו בו איתני העולם הקדושים הגיבורים אשר מעולם אנשי השם, הרב הקדוש האר"י זיע"א והרב הצדיק מהרש"ש זיע"א'.³⁵ יש היודעים לספר כי אוברמייר חפץ להתנצל על הדברים בעיתונות, אבל סירבו להדפיס את דבריו, עד שהוכרח להתוודות על חטאו בפני בית דין ולבקש מחילה מר' יוסף חיים בפומבי. על כל פנים ברור שהפרשייה נגדעה במהירות עם עזיבתו של אוברמייר את בגדאד.³⁶

³³ שם, עמ' 66.

³⁴ שם, עמ' 58.

³⁵ עזרא ששון, אברהם יוסף סומך, דוד חי מאיר יוסף נסים, 'בגדאד', המגיד, שנה עשרים (תרל"ו), עמ' 207, 214-215, 224-225 (על הכתבה החתימו המחברים רבים מבני בגדאד); 'בגדד', הלבנון, שנה יב, גיליון 45 (ר' בתמוז תרל"ו), 'הוספה להלבנון' (בחתומת כמה מרבני בגדאד).

³⁶ ראו בהרחבה א' בן יעקב, יהודי בבל בתקופות האחרונות, ירושלים תש"ם, עמ' קצו-רב; הנ"ל, יהודי בבל (לעיל הערה 5), עמ' קצה-קצו; הנ"ל, יוסף חיים (לעיל הערה 5), עמ' כח-כט; R. Snir, 'Arabic Journalism as a Vehicle for Enlightenment', *Journal of Modern Jewish Studies* (2007), p. 223; גרוס, דרכו הפרשנית (לעיל הערה 9), עמ' 217-218. לסקירה אפולוגטית ראו הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 182, 206-219; ששון (לעיל הערה 5), עמ' 153-156. על זיקת ר' יוסף חיים למשפחת ששון, ראו א' בן יעקב, פרקים בתולדות יהודי בבל: קורות ענף אחד

ר' יוסף חיים נמנה עם מפיצייה המרכזיים של ספרות הכוונות והתיקונים בציבור הרחב, ויש לראות בו פופוליזטור של ספרות הקבלה שהביא להתרחבות ההוגים בה והנהגים על פיה. שוב אין מדובר בחוג אליטיסטי היושב בחדרי חדרים ומעמיק בסוד – אלא ניסיון להציג חלק מסוים מאותו סוד לציבור הרחב דרך ספרות תיקונים מגוונת ומנהגים שונים ומשונים. בכך פתח את דרך הרש"ש ועיצבה מחדש. עם זאת, היה בפעילותו של ר' יוסף חיים גם הגבלה על הפצת ספרות הסוד והפרדה ברורה בין הנהגות כלליות המתאימות לכול לבין עיסוק של יחידי יחידים. הפגמים שמצא אוברמייר בהנהגת ר' יוסף חיים הפכו למעלות בעיני מקובלי ירושלים שחפצו גם הם בדרכם להפיץ ספרות דומה מתוך דינמיקה דומה של גילוי והסתר. נדמה שלהצלחה של ממש במימוש חזונו הקבלי והחברתי הגיע ר' יוסף חיים דווקא בארץ ישראל בה הפיצו את דבריו עד שהיו מקובלים על רבים.³⁷

ספר דעת ותבונה

למגעיו של ר' יוסף חיים עם מקובלי ירושלים היו פנים נוספות המתגלות במעשה הדפוס. ספריו האחרונים, בתחומים שונים, נדפסו ברובם בארץ ישראל בראשית המאה העשרים בידי בן ציון מרדכי חזן (1877-1952), מהמקורבים אל ר' חיים שואל דוויך-הכהן.³⁸ בין הספרים שהדפיס חזן באותן שנים מצויים כמה ספרי קבלה ובהם ספר שדה לבן (1904) למקובל ששון בן ר' מרדכי משה, אחד ממפיצי הקבלה בבגדאד קודם לר' יוסף חיים; ומעשה נורא של הרוח אשר נכנס בגוף אשה אחת (1904), הכולל את סיפור הוצאתו של דיבוק בזכות כתב יד גנוז של ר' חיים ויטאל בקבלה מעשית שנמצא לו באוסף הספרים של ר' שלמה מוסאיוף. בשנת 1903 הדפיס חזן פירוש שחיבר ר' יוסף חיים לספר תיקוני זוהר, ספר שכנראה היווה חלק מפירוש מקיף יותר על ספר הזוהר כולו.³⁹ הדפסת פירוש לספר תיקוני זוהר, ספר

ממשפחת ששון הבגדאדית, ירושלים תשמ"ט, ב, עמ' 417-457; י"מ הלל, נחלת אבות: אסופת גנוזים מבית משפחת ששון, ירושלים תשס"ז, עמ' 311-430; הנ"ל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 12-122, 330-331; ר' כהן, אוד מוצל מאש: דרשה לזכר רבי שלמה בן דודו ששון מאת המקובל האלוהי רבי יוסף חיים, ירושלים תש"ע.

³⁷ ראו על כך בהרחבה מאיר (לעיל הערה 3), עמ' 109-140.
³⁸ על חזן ראו גאון (לעיל הערה 15), 247-248; משה (לעיל הערה 8), עמ' קכג-קכד; א' בן יעקב, יהודי בבל בארץ-ישראל: מהעליות הראשונות עד היום, ירושלים תש"ס, עמ' 373-374; ויזר (לעיל הערה 25). דמותו שוקעה בסיפור של עזרא המנחם, אשמורת: סיפורים, תל אביב תשל"ח, עמ' 104-107.

³⁹ תיקוני זוהר עם פירוש בניהו מאת ר' יוסף חיים, ירושלים תרס"ג. נדפס בהשתדלות האחים ישראל, נתנאל ובנימין שאוולוף. מהדורה נוספת בפורמט מנוקד וגדול של ספר תיקוני זוהר ראתה אור בדפוס שמואל צוקרמן בירושלים תרס"ט בידי האחים שאוולוף. לדבריהם, פירוש בניהו לתיקונים יודפס מחדש בקרוב, דבר שלא קרה. ראו גם בן יעקב, יוסף חיים (לעיל הערה 5),

שקראו בו על הסדר במועד ידוע, השתלב יפה עם פעילות הישיבות החדשות בהפצת ריטואלים של קריאה בספר הזוהר. בהקשר זה עסקו אותם מקובלים באינטנסיביות מרובה בהדפסת פירושים על הספרות הזוהרית שנועדו לנכנסים אל חכמת הסוד. דוגמה מובהקת לכך הם פירושי של ר' יהודה פתייה, שעל פי הגדרתו מהווים מעין פירוש רש"י לכתבי האר"י ולזוהר, נדפסו בבגדאד ובירושלים והיו נפוצים למדי בארץ ישראל;⁴⁰ ובהקשר זה יש להבין גם את 'הקריאות הגדולות' שהפיצו באותם הימים מקובלים ורבנים מעדות שונות, שעל כל בן תורה לעסוק בזוהר לפחות שעה ביום.⁴¹ הרעיון הנעוץ בפעילות זו תומצת באופן יפה בידי ר' יעקב חיים סופר שכתב בספר כף החיים: 'מי שאין לו יד בקבלה ילמוד בס' הזוהר'.⁴² פירושו של ר' יוסף חיים השתלב יפה באותה מגמה.

בין השנים 1901-1912 הדפיס חזן גם את ארבעת חלקי שו"ת רב פעלים של ר' יוסף חיים שכלל ענייני קבלה מרובים ובכלל זה גם עיונים בכתבי האר"י והרש"ש. חלקים גדולים בחטיבות הקבליות שבשו"תים אלו (הנקראות סוד ישרים) הוקדשו לבירור עניינים הקשורים לכוונות. מקובלי ירושלים לא רק שמחו על בירורים אלו אלא המשיכו את הז'אנר שר' יוסף חיים פיתח וכתבו שו"תים קבליים דומים שבחלקם הגדול הוקדש למנהגים על דרך הקבלה, לבירורים בכתבי המקובלים, לספרות התיקונים ולמהות הכוונות בתפילה.⁴³

עם זאת נראה שספר אחר שחיבר ר' יוסף חיים הפך לנפוץ בהרבה. בשנת 1911 הדפיס חזן את ספר דעת ותבונה לר' יוסף חיים המהווה מעין פתח ומבוא ללומדי הקבלה על פי כתבי האר"י.⁴⁴ הספר נדפס בסיועו הכספי של ר' יוסף אברהם שלום,

עמ' נה; הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 493-495; י' כ"צ'ורי, 'שבחי הגאון המחבר זלה"ה בקיצור', בתוך יוסף חיים, ספר תורה לשמה, שאלות ותשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' יא-יב.

⁴⁰ יהודה פתייה, אדרא רבא עם פי' יין הרקח, בגדאד תרס"ח; זוהר סבא דמשפטים עם פירוש מתוך לנפש, ירושלים תרצ"ט. עדות מעניינת על כך שבידו פירוש על הזוהר ושכלל שנה הוא נוסע להשתטח קבר רשב"י, נמצא בדברי שמואל נח גוטליב, ספר אהלי שם, פינסק תרע"ב, עמ' 480.

⁴¹ על מהלך זה ראו מאיר (לעיל הערה 3), עמ' 143-148.

⁴² יעקב חיים סופר, כף החיים, או"ח, ירושלים תרע"ג, הלכות בהכנ"ס, קנה, סעיף יב, קצח ע"ב.

⁴³ על ספר רב פעלים וקונטרסי סוד ישרים שנכלעו בהם, ראו הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 530-533. בין שו"תים הקבליים שנדפסו באותן זמן יש לציין את רחמים בן דוד שרים, ספר שערי רחמים, כולל שאלות ותשובות מהסידור הרש"ש ומהקדמת רחובות הנהר ומנהר שלום ומשער הכוונות ומעץ חיים ומשער ההקדמות ומזוהר הקדוש, א-ב, ירושלים תרפ"ו-תרפ"ח; הנ"ל, ספר שערי דרך החיים, זה החלק השלישי אשר חברתי והוא כולל שו"ת על ע"ח ועל שה"כ וסדור הרש"ש, ירושלים תרצ"א; מסעור הכהן אלחדאד, ספר שמחת כהן, ירושלים תרפ"א.

⁴⁴ יוסף חיים, דעת ותבונה (לעיל הערה 1). ראו גם בן יעקב, יוסף חיים (לעיל הערה 5), עמ' נח-נט; הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 392, 499-500.

מי שתרם בעצת ר' יוסף חיים לייסוד ישיבת פורת יוסף.⁴⁵ בראש הספר באה הקדמה חשובה של חזן המגוללת את קיצור תולדות ר' יוסף חיים ונראה שהוא אף הדפיס עמודים אלו בנפרד בכדי שהלומדים יוכלו לשלבם בראש ספרים אחרים שנדפסו קודם לכן וטרם נכרכו.⁴⁶

בתיאור גלגוליו של ספר זה יש להראות כיצד נקלטו ספרי ר' יוסף חיים בתוך מציאות חדשה ששייכות המקובלים נטלו בה חלק מרכזי. בראש ספר דעת ותבונה באו שלוש פתיחות שנחפסו כבעלות יחוד גם בעיני מקובלי ישיבת שער השמים, ששמו להם למטרה להכשיר מקובלים חדשים (חלק ניכר מהם אשכנזים שהחלו ללמוד לראשונה את כוונת הרש"ש בעיקר מפי חכמי אר"ץ שישבו בישיבת רחובות הנהר). מקובלים אלו שבו והדפיסו את אותן פתיחות בקובץ מיוחד בשם שובי שובי השולמית וחילקו אותו חנינם בין הלומדים.⁴⁷ עם זאת, לא על כל העותקים נרשם שהקונטרס יצא לאור בידי חכמי ישיבת שער השמים ונדמה שנדפסו במקביל שערים שונים כך שנקל יהא להפיץ את הספר בקהלים שונים. 'פתיחות' אלו לספר, הכוללות גם דברי שבח מופלגים לאר"י ולרש"ש ומקצת משבחייהם, נחפסו כבעלות חשיבות מיוחדת לא רק בעיני המקובלים ששבו והדפיסו אותן בנפרד, אלא גם בעיני המחבר. בראש הספר התריע ר' יוסף חיים לשוב ולחזור על הפתיחות קודם שניגשים ללימוד, עד שכתב 'שצריך כל הנכנס ללמוד חכמה זו ללמוד הפתיחות הנז' שבעה פעמים, סימן לדבר חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה, ואח"כ יתחיל ללמוד בדברי רבינו האר"י ז"ל הבאים והכתובים בפרקים אשר העתקנו בספר הזה שהם סדורים לפניך בסדר נכון'.⁴⁸ בנוגע לספר עצמו (שאותו ראה יוסף חיים כתחליף לספר שומר אמונים לאירגס וכסיכום ומבוא לקבלה), ביקש ר' יוסף חיים ללמוד ולחזור עליו ט"ו פעמים, 'ואחר שימלא כריסו מהם ויהיו כל הדברים האלה הבאים בספר זה שמורים וסדורים כלבבו כמו קריאת שמע אז יבא לעסוק בספר עץ חיים ובספר מבוא שערים כולו ושמונה שערים כולם, ככה יעשה ויתנהג בין אם הוא חכם ונבון מדעתו, בין אם

⁴⁵ שם, עמ' 295-300. ראו עליו בן ציון מרדכי חזן, מספד מר ביום המר שהגיעה השמועה הרעה פעה"ק מפטירתו של הצדיק הגביר הנדיב רודף צדקה וחסד, כה"ר יוסף אברהם שלום, ירושלים תרע"א; גאון (לעיל הערה 15), עמ' 668.

⁴⁶ כך עולה ממכתבו של חזן אל דוד סלימאן ששון, בתוך ויזר (לעיל הערה 25), עמ' 390. על הדפסת עמודים אחרים כפרסומת, ראו להלן הערה 45.

⁴⁷ יוסף חיים, קונטרס שובי שובי השולמית, ירושלים תרע"א. ראו בן יעקב, יוסף חיים (לעיל הערה 5), עמ' עט-פ. על דרכה של ישיבת שער השמים, ראו מאיר (לעיל הערה 3), עמ' 53-108; הנ"ל (לעיל הערה 4).

⁴⁸ יוסף חיים, דעת ותבונה (לעיל הערה 1), 'הקדמת המחבר'. הפתיחות מופיעות בראש הספר, א ע"א – יא ע"ב. עם זאת ספר דעת ותבונה נדפס בירושלים כרוז הכולל את עמוד השער, שבח לתורם והקדמת בן המחבר (באופן זהה למהדורת הדפוס), ראו 'מודעה רבה [...] על דבר ספר [...] דעת ותבונה', תרע"א, הספרייה הלאומית בירושלים, L1678.

הוא לומד בפני רבו, בין אם הוא לומד עם חברים.⁴⁹ לדבריו, הוא לא בא לרפות את ידי הניגשים אל הקודש אלא להכינם כראוי. דברי אזהרה נוספים, שבהם סיכם את הקדמתו, משקפים יפה את הדינמיקה בין חובת הלימוד המוטלת על כל אחד ואחד לבין ההכנה הראויה לה, דינמיקה השלובה ביחס בין גילוי להסתר, שהייתה משותפת לכל מקובלי ירושלים:

ואל יחשוב הקורא שכתבתי דברים אלו בהקדמתי כדי לעשות התרשלות להעוסקים בחכמה זאת ח"ו, אין זו כונתי אלא כל כונתי היא לקבוע לימוד החכמה הזאת למשכילים שילמדו חכמה זו מתוך מורא ופחד ורתת ורעדה, ולא יהיה הלומד בוסר על החכמה הזאת, גם אל יהיה חכם בעיניו לומר אני למדתי כל ספרי האר"י זלה"ה, הנני היום כמהרר"ו ז"ל וכהרש"ש ז"ל, וגם עוד אל יסמוך על מחברים אחרונים, בעלי ציונים אשר מצינים בדברי רבינו ולרשום עיין כאן ועיין כאן שבדעתם לתרץ בזה הקושיות שעומדים על אם הדרך המוכרח להתקשות בהם המעיין, דאפשר טועין הם ותלי תניא בדלא תניא אע"פ שנראה שם המקום ושם הפרצוף הוא אחד. כללו של דבר החושב עצמו יודע אין זה יודע, והחושב עצמו שאינו יודע זה אפשר לקרותו יודע, וכמ"ש החכם לפני הבורא תכלית שנדעך הוא שלא נדעך, ואצטריך לן למבעי רחמי מקמי שמיא על רזא דנא, וכמ"ש דוד הע"ה [המלך עליו השלום] גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך.⁵⁰

עיקר חידושו של ספר דעת ותבונה היה בסידור הקדמות ר' חיים ויטאל ולא בהצגת שיטה קבלית חדשה, ונדרמה שדווקא בשל כך היה בקרב מקובלי ירושלים מי שראה בספר ובפתיחות הנלוות אליו את ההקדמה הטובה ביותר לנכנסים אל הסוד.

ספרות התיקונים

מקרה של השפעה ממין אחר, הנוגע ישירות לסידור הרש"ש, הוא הדפסת ספר לשון חכמים. ספר זה, שנדפס גם הוא בידי בן ציון מרדכי חזן בשני כרכים בין השנים 1908-1910, הכיל תיקונים רבים על דרך האר"י והרש"ש ובהם כמה תיקונים הכוללים סימבוליקה סקסואלית חריפה.⁵¹ יש היודעים לספר כי מלכתחילה נכתבו

⁴⁹ יוסף חיים, דעת ותבונה (לעיל הערה 1), 'הקדמת המחבר'.

⁵⁰ שם.

⁵¹ יוסף חיים, לשון חכמים, א-ב, ירושלים תרס"ה-תר"ע. ראו הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 108, 154, 156, 234-235, 246-247, 386-389, 508-510. לימים הרחיבו את הספר לשלושה כרכים עבי כרס, על סמך כתבי יד ומקורות אחרים, יוסף חיים, לשון חכמים, א-ג, מהדורת יוסף חיים מזרחי, בהוצאת ישועה בן דוד סאלם, ירושלים תשס"ו. תיקונים ממין דומה פורסמו מכתבי יד מפורזים גם בספר אחר: הנ"ל, עטרת תפארת (לעיל הערה 17), עמ' 188-252. היה מי שערער על מהדורות מאוחרות אלו, ראו למשל הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 444; כהן (לעיל הערה 36), עמ' א-ב, י, כז.

אותם סדרי תיקון בכדי שהציבור לא ישתמש בתיקונים הנפוצים המבוססים על ספר חמדת ימים, אך קשה להאמין באמיתותה של מסורת אפולוגטית זו. הלכה למעשה המשיכו רוב מקובלי המזרח להדפיס תיקונים המופיעים בספר חמדת ימים, לעיתים בשילוב תיקונו של ר' יוסף חיים.⁵² מסורת לא פחות מעניינת הביא בן ציון מרדכי חזן שכתב כי 'התגלות' אותם תיקונים, שחלק גדול מהם מבוססים על דברי האר"י והרש"ש, נעוצה בתיקונים שר' יוסף חיים נהג לכתוב ליחידים שבאו אליו והם סודרו על פי שורש נשמתם. כך כתב בין השאר: 'וכמה אנשים הולכים אצלו ומגלים לו סודותיהן ומתוודים על פשעיהם ומבקשים ממנו תיקונים, והוא בחכמתו הנפלאה המציא להם תיקונים קלים וישרים וסמכם על הקדמות האר"י ז"ל הנם כתובים על הספר לשון חכמים'.⁵³ על כל פנים ברור שסדרי התיקונים בספר לשון חכמים לא היו נחלת יחידים ואומצו בסמוך להדפסתם בידי רבים עד ששולבו בספרים אחרים בעלי רוח דומה. כך למשל העתיק ר' יחזקאל עזרא יהושע הלוי. אחד ממקובלי ישיבת רחובות הנהר, תיקונים רבים של ר' יוסף חיים (לצד תיקונים שסידר חיים פאלאג'י) לתוך ספרו פתחי תשובה. בספר אחר של אותו מקובל נדפסה תפילה שייסד ר' יוסף חיים לעילוי נשמות ומופיע סיפור שר' יוסף חיים נגלה למחבר בחלום ועודד אותו להדפיס את הדברים.⁵⁴

עם זאת, מקובלי ירושלים לא היססו גם לשנות את סדרי תיקונו של ר' יוסף חיים ולהוסיף עליהם ברוח פופולרית לא פחות. בעוד התיקונים אצל ר' יוסף חיים היו מכוונים בעיקרם ליחידים (ונדמה שמלכתחילה סודרו עבור יחידים), הרי ששייכות המקובלים בירושלים הדגישו דווקא את תפקיד הישיבה והרב המכוון בעריכת התיקון.⁵⁵ אותם מקובלים המשיכו להפיץ את ספרות התיקונים של הבן איש חי, אך במקרים דוגמת ימי השובבים, שינו בהם דברים עקרוניים. כאשר חפץ ר' חיים שאול דוויך-הכהן בשנת 1911 לערוך ספר תיקונים חדש לאותם ימים, כתב:

הנה מצאנו ראינו להרה"ג המקובל הגאון המפורסם ח"ר יוסף חיים זצוק"ל רב מבבל בספרו לשון חכמים ח"א מרף קי"ח עד דף ק"ס שעשה סדר נכון לתקוני

⁵² הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 389. ראו א' יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים', קרית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 97-112, 247-262, 380-400.

⁵³ חזן (לעיל הערה 18), עמ' ה; גרוס, דרכו הפרשנית (לעיל הערה 9), עמ' 239-242.

⁵⁴ יחזקאל עזרא יהושע הלוי, ספר פתחי תשובה, ירושלים תרפ"ו; הנ"ל, ספר שירות ותשבחות, ירושלים תרצ"ו. על העתקות מספר לשון חכמים לספרי תפילה שונים ראו בן יעקב, יוסף חיים (לעיל הערה 5), עמ' סד-סו, עג, קג-קכט.

⁵⁵ ראו מאיר (לעיל הערה 3), עמ' 141-166. על ספרות התיקונים שסידר ר' יוסף חיים ראו עוד א' נבר, תיקון: מקבלת האר"י לגורם תרבותי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשס"ו, עמ' 174-179. הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 234-236. רבים מאותם תיקונים, המפורסמים במספר קונטרסים, קובצו בידי יעקב משה הלל בתוך: ספר אוצרות חיים, לקט אמרים ממשנת רבנו הבן איש חי, תשובה ותיקונים, ירושלים תשנ"א.

העבירות להקל על האדם שלא עצר כח להתענות כל מספר התעניות שיתענה יום אחד ושאר התעניות יוכל לפדותם שיתן בעד כל יום של אותו תקון שעוסק בו [...]. גם סידר [ר' יוסף חיים] סדר הלמוד שילמוד ימי התעניות עניינים השייכים לתיקון העבירה ההיא וכל אדם יוכל לעשות התקון הנז"ל כי בהיות הרב הנז"ל מקובל גדול בחכמתו הנפלאה כלל וסידר סודות ורזי התיקונים והיתודים והתפילות השייכים לאותו תיקון והלבישם בפסוקים ותפלות למען יוכלו לעשותם גם הפשטנים כי כולם בנויים עפ"י דברי האר"י וצוק"ל.⁵⁶

אמנם נאמרו כאן דברי שבח, אך גם מוצע תחליף: לקט המיועד לבני העליה וכולל את הכוונות המלאות ומצד שני לקט שהוא מעין הדרכה לאלו הרוצים לפדות את התענית על פי דרך הרש"ש בעמדם בזיקה לישיבות המקובלים.⁵⁷ פדיון התענית החמורה בצדקה היה פתרון נפוץ, אך עתה קיבל הדבר מימד חדש כאשר הפדיון והצדקה הפכו לחלק מממסד של ישיבה שנוטלת חלק מרכזי בתיווך הפרקטיקה הקבלית. בשנת 1914 נדפס בירושלים ספר ש"ם משמ"ן, הכולל שני תיקונים מועילים לתקן הפגם הידוע ה"ה תענית השובבי"ם וק"ש שעל המטה. הספר נדפס בהסכם חסידי עליון המקובלים דפעה"ק ירושת"ו דק"ק "רחובות הנהר" יכב"ץ לזכות הרבים להעיר און שומעת לתת לב מבין כל אחד לתקן נר"ן [נפש, רוח, נשמה] שלו.⁵⁸ במבוא לספר בא הסבר ממצה על ימי השובבי"ם ועל גלגולי התיקונים, כולל ציטוטים מתוך ספר בניהו בן יהודע הנזכר. לאחר שגם כאן מועלים התיקונים שסידר ר' יוסף חיים על נס, נכתב: 'ואחריו קמו חסידי עליון רבותינו המקובלים הי"ו שבירושלים ת"ו ותיקנו ענין גדול ונורא והוא להתענות ולהתאסף אסיפות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות בכל יום ויום מימי השובבים ת"ת האלה'.⁵⁹

מתוך התמונה המוצגת כאן ברור שהפצתם של התיקונים נוסח הבן איש חי הקלו על המקובלים שבאו אחריו לנתבם לתוך מערך חדש. אמנם היו לפניהם תיקונים שסידרו החיד"א, ר' חיים פאלאג'י ורבים אחרים, אך אלו לא כיססו את דבריהם על סידור הרש"ש. באותו מערך חדש כבר שולבו אלמנטים שונים בהחלט שלשיבות

⁵⁶ חיים שאול דוויך-הכהן ואליהו לעג'ימי, ספר בניהו בן יהודע, א: נקרא בשם תיקוני הנפש כולל יחודים ותפילות ותיקונים, ירושלים תרע"א, א ע"א – ד ע"ב.

⁵⁷ ראו בהרחבה שם, א ע"א-ע"ב. ר' יוסף חיים עצמו התיר את פידיון התענית. ראו את הדיון הארוך בסוגיה זו בשו"ת רב פעלים (לעיל הערה 1), ג, או"ח, סימן לה, כא ע"א – כג ע"א. על עמדתו של ר' יוסף חיים להתיר את המרת התענית בפדיון ועל עמדת ר' יהודה פתייה לאסור ראו י"מ הלל, ספר תקנת השב"ם/ קונטרס פודה ומציל/ נוסח תפלת עננו להרש"ש, ירושלים תש"ס, עמ' צו-קח; נברו (לעיל הערה 55), עמ' 179-180.

⁵⁸ ספר ש"ם משמ"ן, מאיר ובא, זורח אור לישרים בלבותם, נותן עצה להנצל מפח צר הצורך לתקן פגם הידוע, נושא ב' התקונים המועילים לתקן פגם הנז"ל ה"ה תענית השובבי"ם וק"ש שעל המטה, בהשתדלות ישיבת רחובות הנהר, ירושלים תרע"ד, שער הספר.

⁵⁹ שם, ט ע"ב.

כמוסדות מרכזיים של פעילות קבלית וציבורית תפקיד משמעותי. בירושלים הפכה ספרות התיקונים של ר' יוסף חיים (ראש להם ספר לשון חכמים) לנפוצה ביותר ולעיתים שולבו התיקונים שסידר עם תיקונים ממין שונה לחלוטין – בהם התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב וטקסטים חסידיים אחרים בעלי מגמות דומות.⁶⁰ על כל פנים אין ספק שהרנסנס בישיבות המקובלים בירושלים הביא לא מעט להפצת תיקוניו של ר' יוסף חיים ולהתקבלותם ברבים גם אם בשינויים ובתוספות ידועה.

האמת הנעדרת

פעילותו המוקדמת של ר' יוסף חיים בהפצת כוונות התפילה נוסח האר"י והרש"ש ובהפצת ספרות התיקונים, הכשירו את הקרקע לקליטתן של מסורות אלו והדומות להן בציבור הרחב ולפעילותם הענפה של ישיבות המקובלים בירושלים בראשית המאה העשרים. בתוככי ישיבות אלו שוב לא הסתפקו בהפצת תיקונים כלליים או בטיפול תורת הסוד בציבור קטן ומצומצם, אלא הביאו לתפוצה חסרת תקדים של תורה זו דרך הדפסה מחודשת של כל כתבי האר"י והדפסה ראשונה של סידור הרש"ש מתוך כתב יד. אף על פי כן נדמה שדמותו של הבן איש חי עמדה לנגד עיניהם גם בפעילות זו כפופוליוטור של ספרות הסוד. הוא הוסיף לקבלת הרש"ש פן שהיה גלום בה אך לא בא לידי ביטוי שלם קודם לכן – קשר עם קהילה חיה ברוח הקבלה. שוב לא מדובר רק בתורה אזוטריה הנועדה ליחידים אלא בתורה שיש לה חיים וקשר לכל אחד ואחד, גם אם מדובר רק במעין תמצית של הסוד, או רמז לסוד, הבא בהפשטה אחר הפשטה. ההנחה המקובלת שמקובלי ירושלים באותן השנים רק המשיכו מסורות אזוטריה הנועדה בתורת הרש"ש ושלמעשה לפנינו מעין נזירים יהודים העוסקים במדיטציה ולא יותר מכך, מתנפצת לנוכח מציאות מורכבת בהרבה.

כשכתב ר' יהודה פתייה בשנת 1936 על שני כרובי הזהב שסככו על בגדאד – הם ר' יוסף חיים ור' שמעון אגסי – הוסיף כי שני צדיקים אלו 'הם לבדם היו נמצאים

⁶⁰ ראו למשל בן ציון מרדכי חזן, ספר תקון הכללי [...] תיקונים שונים [...] לעון הקרי וזרע לבטלה, ירושלים תרס"ב, עמ' מד-סד; אליהו משה מערבי, ספר סמא דחיי, ירושלים תרפ"ד, ב, לו ע"ב – לט ע"א. הנהגות ברסלביות שולבו בכתבי מקובלים בארצות המזרח כבר בשלב מוקדם וארחיב על כך במקום אחר. העתקות של ספרי ברסלב התגלגלו בכתב יד לבגדאד עוד בשנת תרי"ח (ספר המדות, שמות הצדיקים וקיצור ליקוטי מוהר"ן), ראו מ' בניהו, ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה, ירושלים תשנ"ג, עמ' רטו (סימן 241). בכמה מקומות ניכרת השפעת ברסלב גם על ר' יוסף חיים. כך למשל לשונות ברסלב נבלעו בתפילה שסידר ר' יוסף חיים לאמרה לפני אמירת קטעים מספר שבחי האר"י: סדר תקון שבעה באדר וסדר תקון חמשה באב, ליוורנו תרל"ד, קמ ע"ב (אני מודה לר' שמואל תפילינסקי על ההפנייה). על תיקון זה, ראו מ' בניהו, 'האר"י בשירת המקובלים ותיקון חמשה באב', טמירין ב (תשמ"ב), עמ' קפז-קפז; בן יעקב, יוסף חיים (לעיל הערה 5), עמ' פא-פב; הלל, בן איש חי (לעיל הערה 5), עמ' 540-541.

בעירנו שרוב עסקם היה בע"ח [בעץ חיים] ובשמונה שערים כל א' וא' הוא עוסק לבדו בחדר משכיתו בפ"ע [בפני עצמו]. והמה בזכותם וצדקתם היו מגינים על העיר זה מפה וזה מפה.⁶¹ מה שהתרחש בירושלים בראשית המאה העשרים, לא מעט בהשפעת ר' יוסף חיים, שינה את פני עולם הקבלה. שוב לא היו מקובלים יחידים בעלי שיעור קומה שעסקו בסוד במסתרים אלא קבוצות של מקובלים שהתאגדו סביב למוסדות, שהכשירו גם מקובלים חדשים ודאגו להפיץ פרקטיקות קבליות שונות לכלל הציבור. למקובלי בגדאד שהגיעו לארץ ישראל היה מקום נכבד ברנסנס זה. בספר בניהו, בקטע בו ביאר ר' יוסף חיים את הפסוקים על אחרית הימים, הגיע לכתוב 'האמת נעדרת', ופרשו לטובה: 'האמת נעדרת, כלומר חכמת האמת הוא חלק הסוד תתרבה והעוסקים יהיו עדרים עדרים בלימוד הקבלה. אי נמי עתה יש אנשים פרטיים לומדים כל חד בקרן זוית בסתר, אבל לעתיד הכל ילמדו בה כמו שלומדים תהלים, ותמצאו עדרים עדרים בבהמ"ד'.⁶² נדמה שניתן להכיל דברים אלו גם על שהתרחש בקרב מקובלי ירושלים בראשית המאה העשרים שבתי מדרש שונים ומגוונים צמחו ועלו בה – בתי מדרש המהווים רקע לקבלה האקלקטית (או אם תרצו לקבלה המודרנית) הפורצת היום לנגד עינינו.

⁶¹ יהודה פתייה, בית לחם יהודה, א, ירושלים תרצ"ו, 'הקדמת המחבר הי"ו', א ע"ב. במקום אחר העלה פתייה מעשה שסיפרה לו רוח אחת: 'קודם פטירת ח"ר יוסף חיים ב"ר אליהו ז"ל בשלושים יום יצא כרוז והכריז ואמר כי הרב של בבל בקרוב יבוא. וכל הרוחות שמעו והזמינו את עצמם לראות בעת ביאתו. אמנם לדבאון נפשנו לא הלכה נשמתו דרך אויר מקומינו ולא זכינו לראותו. רק שמוע שמענו מרחוק את קול ההלולא והשמחה שעשו לו מלאכי השרת', הנ"ל, ספר מנחת יהודה, בגדאד תרצ"ג, נג ע"ב. סיפור פלא על הסתלקות ר' יוסף חיים, שהדבר נודע בירושלים דרך חלום לכמה מקובלים ואף גופתו הועברה לקבורה בדרך פלא לירושלים במקום ידוע למעטים, ראו יעקב ש' קצין, ספר פרי עץ הגן, ירושלים תרצ"א, עמ' סט; כ"צורי (לעיל הערה 39), עמ' יד-טו; סופר (לעיל הערה 26), עמ' 28-29; ויזר (לעיל הערה 25), עמ' 119-120, 283-285.

⁶² יוסף חיים, ספר בניהו, חלק ראשון [על הש"ס], ירושלים תרס"ה, לח ע"א.